

МАЛИНА БАЙЧЕВА (Велико Търново)

КАНОНЪТ И ПРИРОДАТА В АГИОГРАФИЯТА ПРЕЗ XIV—XV В. (ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК И ЕПИФАНИЙ ПРЕМЪДРИ)

В старославянските литератури и техния канонообразен етикет проблемът за природата не е познат като осъзнато творческо претворяване на заобикалящата човека действителност. И това е естествено. В утрото на своята поява литературата е имала конкретни задачи, които е решавала по строго следван път. Литературните произведения, в които можем да контактуваме с природата през очите и светоусещането на средновековния славянин, са тъй немногобройни и изразите в тях се помнят наизуст.

В „Шестоднева“ на Йоан Екзарх и „Поучение чадам“ на Владимир Мономах, написано вероятно под влиянието на „Шестоднева“¹, средновековният писател ни оставя едно свое откровение и благоговеее пред красивото в природата и света, което бог е създал и „нже кто не похвалянтъ, ни прославляетъ силы твоа и твоихъ великихъ чудес и добротъ устроенныхъ на сем свете: како небо устроено, како аи луна, како аи звезды, и тма свет, и земаа на водахъ положена, господи, твоимъ промыслом. Зверье различны и птица и рыбы, украшено твоимъ промыслом, господи.“²

Човешкото съзнание в епохата на ранното средновековие е изпълнено с въпроси, носещи удивлението пред всемогъщото начало; възхищавайки се от птиците, земята, тревите и звездите, Мономах слави могъщата божия ръка, която твори безмерно за хората. „Шестодневът“ и „Поучението“ са едно документирано философско отношение към света, философско мислене за неговия произход и законите, които управляват процесите в него. „Може да се види — четем в „Шестоднева“ — как и бездушните вещи спазват установени предели. Така морето, вълнувано от бури, надигащо се и тласкано срещу съседната суша, се свени от пясъка и не си позволява да премине установените граници. Както устременият кон бива възпиран от юздата, така и морето, като вижда написан върху

¹ Д. С. Лихачов. Естетическата система на Владимир Мономах. — Език и литература, 1966, кн. 4, с. 10 и сл.

² Поучение Владимира Мономаха, летопись по Лаврентьевскому списку. Изд. 3. Археографической комиссии. СПб., 1896.

пясъка неписания закон, завръща се назад. Реките текат така, както е отредено отначало. Изворите текат и кладенците дават на хората онова, което им е необходимо, а годините и всички времена се сменят поред едни след други.³ Цялата творба е едно творческо усилие на Йоан Екзарх да изясни своя замисъл чрез поетични образи и олицетворения на природата и явленията в нея. Авторът със завиден усет описва пътя и законите в него на слънцето и другите небесни светила. „Слънцето ходи някога по северните страни, някога по южните, други път посред небето, и луната расте и намалява, и звездите изгряват и залязват в определените им часове, като означават времената на жетва и сеитба и известяват буря и затишие за онези, които пътуват по вода. . .“

Творбите на Йоан Екзарх и Владимир Мономах за природата, бога и човека са написани в полемичен стил, който в Поучението се преплита с мемоарния похват на повествуване, и въпреки това моментите, в които четем за природата, трогват с емоционалността си и са отражение на възхищението на средновековния човек пред могъществото ѝ.

Неизвестният староруски автор на „Слово о погибели Русской земли“ започва творбата си възторжено, красиво и емоционално. „О светло светлая и украсно украшена земля Русская и многими красотами удивлена еси, реками и кладязьми месточестьными, горами крутыми, холми высокими, дубравами чистыми, полми дивными, зверьми различными, птицами бесчисленными. . .“⁴ Примери в това отношение можем да потърсим и в експресивно наситеното „Слово на възнесение“ на Йоан Екзарх, изпълнено с жив патос и светло поетично въображение. „Веселете се небеса! Радвай се, земльо! Защото Исус, като разруши средната стена на преградата, както говори Павел, сиреч враждата между бога и човешкото естество, въдвори мир между тях и съчета небесното със земното.“

В „Шестоднева“ се съдържат сериозни научнопознавателни моменти, тясно свързани с географията. Този стил на своеобразно творческо контактуване с природата и света средновековните автори запазват задълго като пълно съответствие на стремежа на човека към познанието. Отражение на този интерес е и появата на пътешественици до светите места и възникналата литература на такава тематика, известна под името „паломническа“. Това явление особено силно е било разпространено в Русия през XII в., като индивидуалните подбуди за тези пътешествия са били религиозно чувство и любознателност. Така през XII в. в староруската литература се появява „Хождение Игумена Данила“, творба с характер на пътепис, където авторът представя географско и топонимично описание на Палестина, на град Ерусалим, на Ерусалимската лавра и на р. Йордан. Своя възторг от Ерусалим, съчетан с радостта от религиозното удовлетворение, игумен Данил описва просълзен. „Есть же святыи град Иерусалим в дебрех около горы камены и высокы. Да полны пришедше близко граду тоже видети првое столп Давидов и потом, дошедши мало, увидети Елеонскую гору и святая святых. . .“⁵ Следват дълги и интересни,

³ Из „Шестоднева“ Йоанна Екзарха Болгарского. — В: Памяти литературы Древней Руси. М., 1980, с. 187.

⁴ Ю. К. Бегунов. Памятник русской литературы XIII века. Слово о погибели Русской земли. М.—Л., 1965.

⁵ Хождение игумена Данила. — В: Памятники литературы древней Руси, 1980, с. 25.

прецизни описания с точни измерения за разстоянията между забележителните места и как отстоят те едно от друго, а за р. Йордан игумен Даниил пише: „Йордан же река течет быстро, бреги же имат обон пол прикруты, а отсуду пологы: вода же мутна велми и сладка пити. . . Есть же по сей стране Йордана на купели тои яко леси древо и высоко аки вербе подобно есть же и тростии моногo, болоние иматъ яко Сновь река. Зверь многъ тут и свини дикийи бечисла много, и пардуси мнози, ту суть львовые же.“⁶ И в този паметник авторът засвидетелствува интерес към природата, удивителна любознателност, макар че в него се преследват цели от патриотично и верско естество. За тях авторът пише само десетина изречения, а повече от две трети от текста е географско и топонимично описание на светите места, където на Великден игуменът е запалил „кандило на гробе святемъ от всея Русская земля“ — патриотичният мотив в творбата.

Принципът на повествуване за природата в средновековната българска и руска литература до края на XIV в. е неизменен. Подходът на автора към нея е описателен. Твърдо установеният литературен етикет и познавателният стремеж на човека са в строго единство, характерно за епохата на монументалния историзъм и епичността. Този стил в литературата носи застиналостта и дистантността в изображението. „Это стиль, в пределах которого все наиболее значимое и красивое представляется большим, монументальным, величественным. Стремясь видеть окружающее в рамках представлений этого стиля, летописцы, авторы житий, церковных слов смотрят на мир как бы с большой высоты или с большого удаления.“⁷

В „Слово о полку Игореве“, това високо поетично вдъхновение на творческия гений, авторият подход към проблема природа — събития е определен от Д. С. Лихачов като „панорамное зрение“⁸ заедно с „Повесть временных лет“, „Поучение Владимира Мономаха“, „Слово о погибели Русской земли“, „Повесть о разорении Рязани Батыем“ и др.

Особено съществен е проблемът в агиографския жанр, където литературният етикет е най-силно изразен. И в двете литератури още с появата на жанра житиеписецът преследва точно определена цел. Той се стреми към популяризиране на подвизите на светците, за утвърждаване на младата християнска вяра сред славянството. Това почти всецяло ангажира авторовото внимание. Той е в екстаз от неземното у светеца, от стремежа му към непрестанно самовглъбяване и душеизвисяване и такъв екстаз авторът трябва да постигне у слушателите и читателите. В строгия схематичнообразен разказ за живота на светеца от рождението до смъртта му и неговото подвижничество агиографът съзнателно се стреми да не допуска отклонения от какъвто и да е характер. В първото староруско житие за подвига на князете — братя Борис и Глеб, неизвестният автор до такава степен е обзет от идеята си, че дори своеобразно пренебрегва схемата, като не започва от рождението и детството, а само с едно изречение съобщава, че са синове на Владимир и българката (даже името не смята за нужно да назове), и веднага концентрира усилията си по-въздействащо

⁶ Хождение игумена Даниила..., с. 27.

⁷ Д. С. Лихачев. „Слово о полку Игореве“ и культура его времени. М., 1978, с. 41.

⁸ Пак там, с. 42.

да предаде подвига и тяхната мъченическа смърт. Не можем обаче да твърдим, че природата тук напълно отсъства, защото повествованието е изпъстрено с християнски символи: „лоза“, „виноград“, „лозница“, „агнец“ и доколкото те са взети образи от природата, ние сме длъжни дори и на тях да дадем нужното тълкуване. По-важна е ролята им в общата творческа цел. За нас те са „сравнения-характеристики“⁹, които срещаме в много паметници на средновековната литература. Героят често се уподобява с лъв, елен, извор, цвят, орел и други детайли от флората и фауната, характерни за мястото на събитието. Да привеждаме в този смисъл примери от ранновизантийската или старобългарската агиография, не е нужно, защото староруската е възникнала по-късно и е обединила техните принципи и традиции. Явен е изводът, че непоклатимостта на канона в старобългарската и староруската агиография се запазва до XIV в.

Промените, които настъпват във византийската литература и в частност в агиографията под влияние на борбите между исихазма и варлаамитството, оказват непосредствено влияние на старобългарската, а след това и на староруската литература. В книгата си „Хилядолетна литература“, глава втора, Д. Петканова се спира подробно на проблема за природата в старобългарската литература до XV в. Тук ще направим опит да дадем успоредна оценка и за староруската агиография, не хронологично, а спирайки се на процеса на формиране на нов писателски подход към проблема. Една от задачите ни е да изтъкнем общите моменти и различията в подхода към проблема в творческата индивидуалност на Григорий Цамблак и Епифаний Премъдри поради обстоятелството, че тяхното творчество е възникнало в една епоха и представлява връх в житийно-панегиричния стил, възприел и утвърдил творческите принципи на Търновската книжовна школа.

В края на XIV в. наред с всички промени, които настъпват в литературата, свързани с повишаване на авторския интерес към човека, логична е появата на повишен интерес към природата. Определено ясно това явление се очертава в творчеството на Григорий Цамблак, а наченки на явлениято се наблюдават още в творчеството на Евтимий. В Житието на Иван Рилски намира място едно природно описание, което е направено със значителна щедрост и внимание в сравнение с житията от IX—X в.: „Когато стигнаха до реката, наречена Рила, намериха голяма скала, която беше много висока, стръмна и неудобна за преминаване. Като не можах да вървя напред, те се върнаха веднага и се изкачиха на друга висока планина, що околните люде бяха свикнали да наричат Книшава.“¹⁰ Този пример все още сочи следите на традицията, където даже и да се е промъкнало описание на природата в житийната компактност, то е винаги с претенции на географско или топонимично указание за дадена местност. От това сливане на авторовата задача и канона произтича разбирането за правдивост на текста. Евтимий задължително назовава името на планината и реката, която не друг, а „околните люде“ наричат Книшава.

Житието на Петка също започва с картина на пролетното събуждане в природата, което съответствува на идеята за душеочищението, към което трябва да се стреми човек. Дидактичният елемент е още в първите редове,

⁹ Д. Петканова-Тотева. Хилядолетна литература. С., 1974, с. 126.

¹⁰ Вж. В. Сл. Киселков. Житие на Иван Рилски, с. 398.

като е използвано неразрушимото единство природа—човек, насочващ детайл. Разбира се, този подход е заимствуван от византийската литература, като например влиянието на преведените още през XIV в. творби на Йоан Калека (тълковно неделно евангелие) и житията на патриарх Калист.

Много примери от Евтимиевите жития са една разширена модификация на „сравнението-характеристика“, което обилно срещаме и в староруската агиография — в житието на Дмитрий Донски от втората половина на XIV в. Многократно се повтаря комбинацията на едно пластично цитиране на Библията, уподобяване на героя с образи от нея, изкусно преплетено с образни сравнения, взети от природата. Като повествува за нравствените и физически добродетели на княза, авторът го сравнява: „Яко кедр в Ливань умножися и яко финик в древесех процвете“, „Високопаривый орел“, „виноград многоплоден“, а горското оплакване на княгинята по повод неговата смърт съдържа изрази като: „Звери земныя на ложа своя идуть и птица небесныя ко гнездом летать, ты же, господине, от дому своего не красно отходиши.“¹¹

Посоченият тип разширени сравнения са разпространени и в Житието на Иван Рилски и са заимствувани от творбите на патриарсите Калист и Филотей. Те са взети от природата и поясняват опоектизирания образ в творбата: „Като трудолюбива пчела той образуваше медните пити и ги слагаше в скривалището на сърцето.“ Или: „А царят, като се разпали от божествената равност и облак от радост го обзе, се завтече към водните извори като елен по време на жетва“¹² и други примери, които все пак свидетелствуват за едно по-правдиво отношение на автора към единството природа—човек.

Появата на Григорий Цамблак в старобългарската литература е ново явление, включително и за разглеждания от нас проблем. Той за пръв път в старобългарската литература описва природата по своеобразен начин, едновременно с традицията, заела полагащо ѝ се място в житията и похвалните слова. Цамблак поддържа един подчертано красив и изискан стил в своето повествование, като не само творчески усвоява, но и доразвива ценното в Евтимиевата реформа. С творбите на Цамблак в житийно-панегиричния жанр в старобългарската литература умело навлиза и заема място природата като естествена среда на човека, първоначално, и средство за характеризиране на героя, където тя ту е фон, ту е жива, действаща сила.

В Житието на Стефан Урош III Дечански Цамблак рисува с внимание природата, като не само много точно описва наблюдението си, но и умее да я пресъздаде живо, влагайки собствен усет за това. Картината е създадена чрез строго премерени и точни фрази, без многословие, но подробно и интересно. В нея се долавя участие на авторовото настроение и вдъхновение от природната хубост, а изискването да се изобрази тя красиво, с красиви и стилни думи добре се откроява. Не всяка природна картина може да вземе участие в неговото повествование, а само строго определен тип, като извивка, която придава на орнамента грация и завършеност в

¹¹ Слово о житии и преставлении великого князя Дмитрия Ивановича. — Полное собрание русских летописей, т. VI.

¹² Вж. В. С. Л. Киселков. Житие на Иван Рилски, с. 398.

композицията. Този извод се налага, ако сравним природата в Житието на Стефан Дечански и Похвално слово за Евтимий.

*Житие на Стефан Урош III
Дечански*

Похвално слово за Евтимий

Сам той (Ст. Д.) под поставената сянка тук пребиваваше. На мястото красиво се удивляваше. То лежеше на високо. Всякакви дървета многоклонни и кичести имаше това многоплодно място, равно и едновременно злачно. Води навсякъде текат най-сладки, струящи от голям извор, и напоявано от бърза река. Това многоводие преди вкуса с красота наслаждаваше очите. Още повече вкусът придаваше благородно положение на тялото, щото никой не можеше да се насити на това любочестие на водата. С високи планини обградено от западната страна и от стръмнини затворено и насищано със здрав въздух. . .¹³

Край град Търново се намира една местност, отделена от него само с река, видима отвред, пълна със злак и напоявана обилно с изтичащи води: водната ѝ щедрост наслаждаваше очите преди вкуса: с дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие и всякакви плодове и цветя, а над нея се издига гора, гъста и пространна. . .¹⁴

Двете части от житието и похвалното слово представляват отношение и умение у Цамблак да почувствува и обрисова земната хубост, с която е в контакт. Вероятно авторът не ни подвежда, независимо дали това е пейзажът около Търново или Дечанската света обител. Прилика между двата пейзажа има, но тук логично става дума за един определен от автора и утвърден от стила на епохата естетически критерий или даже шаблон за изображение на красивото в природата, достойна за високостилово повествование. Тук става ясно още, че авторът оценява доколко природата е достойна с красотите си, та сред нея да бъде съградена света обител, където венценосни мъже на духа красиво и величествено ще извършат подвига си и ще добият нимбата на светостта. Това твърдение е подкрепено с наличието в двете творби на явно предпочитани от Цамблак изрази, използвани в сходна ситуация, като: „място злачно“ или „изпълнено със злак“, земи, „напоявани с обилно изтичащи води“, „води сладки“, които „радват очите преди вкуса“, и пр.

Какво още ново в отношението на Цамблак към природата го отличава от Евтимий и предхождащите го автори в старобългарската литература? В творбите на Цамблак природата присъствува като относително по-самостоятелно изображение, освободено вече от функцията на сравнението-характеристика, за което става дума в Житието на Петка или в Житието на Иван Рилски. Още по-важно е, че тук природата живее и авторът не изобразява нейната картинна хубост, а тъкмо обратното. Читателят получава зрително възприятие от струящите извори, бликащите

¹³ Житие Стефана Уроша III Дечанского. — Гласник, 1856, с. 73.

¹⁴ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий. С., 1971, с. 189.

води, които като пълноводна река напояват местността и там са бухнали в зеленина „дървета многоклонни и кичести“, отрупани с плодове, а пъстрите цветя на горските поляни или, както Цамблак пише за тях, „всякакви“ подслаждат уханно „здравия въздух“. Цветята според автора са „всякакви“, сякаш някой би могъл да се усъмни в тяхното разнообразие и прелест, а на този, който би се усъмнил, свежестта на водата ще ободри очите му преди вкуса, т. е. човекът присъствува в природната картина, за да се облагороди, за да „изпълни с благочестие“ душата си. Този подход на Цамблак към пресъздаване на живата природа в повествованието му се определя от факта, че от помощен компонент за разясняване на идеи от верско естество природата се приближава към едно по-самостоятелно обособяване като обект на изображение. И още по-съществено е и присъствието на човека в природата, т. е. тя е изобразена като естествена негова среда, пряко и конкретно свързана с чувствата и преживяванията му.

Най-съществен е обаче приносът на Цамблак за психологическата връзка на природата с героя на житието или похвалното слово, като по този начин той надминава с години своите съвременници. Това е постигнато в Похвално слово за Евтимий. Картината на сушата там сама за себе си и в композиционното единство е силно изразителна. Читателят с болка и състрадание вижда нивите, които приличат на утъпкани улици, и пукнатините на земята, от които излиза като от пещ горещ въздух. „Веднъж имаше голяма суша, почти такава, каквато е била по времето на пророк Илия. По земята не се виждаше нито следа от роса и влага. Тя се попука от сушата и изпущаше пушек като из горяща пещ, а гладът всичко застрашаваше. Нивите заприличаха на утъпкани градски улици и никой вече не мислеше да почиства гумното и да наостря сърпа.“¹⁵ Поразителната правдивост в изображението на природата в случая говори за една еволютивна черта в жанра по пътя на секуларизацията и прехода към белегтризирането ѝ. Съществен за нас е детайлът на психологическо съответствие на състоянието на природата и душевното състояние на героя. Към голямото национално нещастие от турското нашествие се прибавя и природното бедствие, което вещае глад и смърт. Пред тази човешка и национална катастрофа в цял ръст е изправен българският патриарх. Хората очакват помощта му. Душата му е устремена към хората и затова в същия правдоподобен тон Цамблак продължава: „И тогава жителите на града, като отидоха при Евтимий, изплакаха се от чаканото нещастие. Милост към тях изпълни човеколюбивата му душа и той ги посъветва да не се отчайват. . .“¹⁶ В този момент Цамблак е изобразил душевното състояние и борбата на Евтимий да помогне на хората. След молебена светителят „тутакси изтръгна милост“. Само емоционалната плътност на глагола „**пнтръжне**“ (изтръгна) вече говори за състоянието на духа на героя. Евтимий не получава, той „изтръгва“ милост.

Много истински звучи повествованието на Цамблак, когато светителят вече е помогнал на човеците. „Дъждовни признаци се показаха на небето. Задуха северният вятър и донесе облаци, подобни на пълни мехове. А когато светителят влизах в града, изведнъж заваля дъжд, и то

¹⁵ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 190.

¹⁶ Пак там.

не внезапен и бурен, а тих и напоителен. И той не престана да вали, докато не се наляха плодовете и не ги подготви да узреят.¹⁷ Освен извънредната оригиналност на изказа в описанието на природната картина се чувствуват човешката радост и успокоение, както и авторовото настроение, породено от могъщата хармония на героя с природата. Постигайки висока за времето и жанра повествователност в Житие Стефана Уроша III Дечанского и особено в Похвално слово за Евтимий, Цамблак предвещава новите явления в литературата.

Ако потърсим проблема и неговото решаване в староруската литература у най-значителния агиограф през XIV и началото на XV в. Епифаний Премъдри, ще открием по-скоро различие особено в ранния период на творчеството му, отколкото типологично сходство, което безспорно съществува в творчеството на Цамблак и Епифаний. В най-обемното агиографско съчинение на Епифаний, което е едновременно и най-значително за времето си — Житие Стефана Пермского, природата традиционно съществува като топонимично описание на Пермската земя. Даже още по-точно тук става дума за оповестяване границите на Пермската земя, точното наименование на реките, които я ограждат и които протичат през нея, наименованието на граничните земи и племена и пр. Точността на географските данни за Североизточна Русия в Житието на Стефан Пермски дотолкова е поразителна, че сведенията от житието влизат в летописанието от това време, а след това и в Степенната книга, тъй като са много пространни и пълни. „Должно естъ възысковати и испытовати, и известного уведати, о пермской земли где естъ и в кнх месте отстоит, и промеж кыным пределы поведается, и которых рек обуходат ю с живущими в соседех около ея.“ Ситуацията с отпътуването на Стефан в Перм е използвана от Епифаний да представи на читателя далечната и неизвестна земя, което той извършва прецизно и с настоящата претенция за достоверност на описанието и оттам и на цялото повествование за подвижничеството на първия пермски епископ. Топонимичната картина на Пермската земя е създадена строго и съдържано. Епифаний пестеливо описва как през нея протичат четири реки и къде се вливат: „Едната река, на която името е Вым, обхожда цялата Пермска земя и се влива във Вычегда. Другата река с име Вычегда извира от Пермската земя и шествува по северната страна и към устието си се влива в Двина, под града Устюг. Третата река, наречена Вятка, тече по другата страна на Перм и се влива в Кама. Четвъртата пък река имаше име Сама. Тя беше устремена на юг и се вливаше във Волга, близо до града, наречен Болгар.“¹⁸ Топонимичното описание в житието е направено изцяло по шаблон, сухо и категорично, както срещаме това в жанра в старобългарската литература до Цамблак и в староруската литература до и по времето на Епифаний. Предназначението на повествованието е да придаде достоверност на съчинението и известни данни, ориентиращи читателя за мястото, където ще се извършат подвизите на светеца. Но и този път, както в много други етикетни изключения — отстъпления от схемата, Епифаний прави намек за себе си, което се оформя като характерна свързваща творчеството на Цамблак и Епифаний черта. И тук присъствуват отношението и уча-

¹⁷ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 190.

¹⁸ Житие Стефана Пермского. — Гласник, 1856, с. 9.

стието му. След традиционното описание на Пермската земя, което се свежда до изброяване на местности, реки и имена на племена, авторът вмъква един пасаж, който недвусмислено потвърждава ангажираното му присъствие в повествованието. „Не знаем, како изъ единой страны истекосте две реце, Вычегда и Кама, овы убо воды граяху на полунощи, овы на полдни. Всякому же хотящему шествовати в Пермскую землю, удоезден путь е от града от Устюга рекою Вычегдою в верх, дондеже, вниде в самую Пермь.“¹⁹ Следващото изречение отразява решението на автора да се върне към основната тема — подвизите на Стефан: „Но мы прилежащее слово возвратимся“, тъй като това е неговата творческа цел, а топонимичната картина на Пермската земя явно според него е отклонение: „Но устану о сем много глаголати: да не постигнет мене некаа повесть о сих.“²⁰ До края на житието, на неговите сто и десет страници, отново присъства косвено природата, когато Стефан разбива и унищожава кумирниците на езичниците, авторът се възхищава от скъпите кожи, които висят там, и от богатството на Пермската земя, която дава на езичниците ценности. Целта на Епифаний в този епизод е да изтъкне устойчивостта на своя герой срещу изкушенията на злото и решимостта му безкомпромисно да изтръгне езичеството и да насади християнската вяра, на която апостол и подвижник е той самият.

В този смисъл Житие Стефана Пермского е издържано в канона на агиографската руска литература през XIV в., който все още не допуска намесата в повествованието на природата като самостоятелен обект на изображение, макар че други отклонения от канона изобилствуват. Те неизбежно предвещават появата на природата в повествованието на Епифаний.

Качествено нов е подходът на Епифаний Премъдри към въпроса в другото негово агиографско съчинение, посветено на светлата и многопрославена личност Сергей Радонежски. В Житие Сергия Радонежского, писано около двадесет години по-късно от житието на Стефан Пермски, ситуацията е по-различна. Независимо от факта, че и тук природата съществува в повествованието категорично само веднъж, читателят е свидетел на едно развитие, една промяна и една измяна на канона, който твърдо се стреми към ограничаване на отклоненията. Нещо повече. Природната картина в Житие Сергия Радонежского не е описание на гора, планина, река или цветя, а е вдъхновена, ангелска песен на птиците. Авторът подбира най-емоционално въздействащата на човека част от природата — птиците, които внасят живота, усещането на човека за размах и порив на духа, за полет на чувството в простора. Верният естетически усет на Епифаний за красотата и величавото в нея като естетическа категория и ролята ѝ в човешкия емоционален свят личи и от контактите и дружбата му с най-великите художници на епохата в Русия — Теофан Грек и Андрей Рубльов. Неговата естетично настроена природа проличава в писмото му до Кирил Тверски, в което Епифаний вдъхновено разказва на своя приятел за удивителния гений на Теофан Грек. Наричайки го „изящный живописец“, Епифаний съобщава, че му е помогнал да се научи и той красиво да оформя своите писания и книги. Тази въз-

¹⁹ Житие Стефана Пермского, с. 9.

²⁰ Пак там.

приемаща красивото личност, прекланяща се пред могъществото на красотата, и в своите творби не може да остане вярна докрай на канона и в Житие Сергия Радонежского, макар и за кратко, отрежда място на природата и живота в нея, с който се измерва и нейната красота. „Святой же возрев; виде множество многое птиц прекрасных, не точию в монастыре, но и окрест монастыря сидящих, и поющих песни ангельския съ несказанною сладостию.“ Читателят вижда озареното лице на светеца, отворил след вечерната молитва прозорчето на килията, за да разбере откъде идва този чуден глас, който го зове. Небесно сияние от светлина разпръсква мрака и птици „многое множество“, както се изразява Епифаний, огласят с прелестни трели простора около цялата обител. Сергей се е молил за учениците си. Душевно упоение след молитвата за спасението на другите у героя неповторимо хармонира с видението на прекрасното в природата — ангелската песен на птиците, която пеят с „неизказана сладост“. Тънкото умение на автора в случая силно напомня отношението на Цамблак към героя и природата в Похвално слово за Евтимий. Цамблак и Епифаний сполучливо съчетават вдъхновеното преклонение пред образа на героя-човеколюбец с идеята за природното съвършенство и неповторимост.

В тази част от житието на Сергей Радонежски проличава и стремжът на Епифаний да се изразява красиво и художествено „во льпоте“. Присъствието на съчетания от думи като „множество многое“, натрупване на причастия „птици, сидящи и пеющи“, употребата на определения като „прекрасни“, „ангелски“ и още по-високо степенувано сравнение „неизказана сладост“ и др. красноречиво говорят за утвърждаването на новия, стремящ се към изящество стил на повествование в житийно-панегиричните творби, създадени през тази епоха. Присъствието на тези съчетания в творчеството на Цамблак и Епифаний има оценъчен характер, както оценъчен характер има и цялото явление „плетение словес“. То съответствува напълно на оживяването на човека, героя на литературното средновековно повествование и човека-автор. Литературната щампа в израза „я, грешный и худой. . .“, която до XIV столетие срещаме във всяко произведение като единствен израз на авторовото присъствие, в Похвално слово за Евтимий е заменена с подчертан стремеж към красиво изразяване, с особен интелектуален стремеж към човешко съвършенство, което по същество съдържа прогресивното в творчеството на епохата.

„И само Цамблак възкреси в значителна степен този култ към всичко близко до природата и нейния живот, какъвто ние намираме в класическите византийски проповедници. Разлика можем да забележим само в това, че у последните природата се явява „училище за богознание“ и събрание на „най-назидателните уроци по нравственост на човека“, а у Цамблак картините на природата съжителствуват и в извънморални цели.“²¹

Така традицията и постепенното разрушаване на каноните като литературни явления едновременно съжителствуват в житийната литература през XIV—XV столетие.

²¹ А. И. Я ц и м и р с к и й. Из истории славянской проповеди в Молдавии.— Памятники древней письменности и искусства. М., 1906, с. 193.